

EKONOMİK BÜYÜMENİN BELİRLEYİCİLERİNİN FARKLI İNSANİ GELİŞİMİŞLİK DÜZEYİNDEKİ ÜLKELERE GÖRE ANALİZİ

ANALYSIS OF THE DETERMINANTS OF ECONOMIC GROWTH ACCORDING TO COUNTRIES WITH DIFFERENT LEVELS OF HUMAN DEVELOPMENT

Şahin BULUT¹
Adem BABACAN²
Şaban ERTEKİN³

ÖZ

Günümüz ekonomilerinde gelişme kavramı ile milli gelir artışından daha çok bireylerin tercihlerini genişleten, refah düzeyleri ve yaşam standartlarının iyileştirilmesini içeren insani gelişme kavramına vurgu yapılmaktadır. Bir ülkedeki insani gelişme düzeyi ise İnsani Gelişme Endeksi ile ölçülmektedir. Ülkeler İnsani Gelişme Endeksi değerine göre düşük, orta, yüksek ve çok yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler şeklinde dört gruba ayrılmaktadır. Sürdürülebilir ekonomik büyüme düşük, orta, yüksek veya çok yüksek gelişme seviyelerindeki tüm ülkelerin öncelikli amaçlarından birisidir. Ancak ekonomik büyümeye etki eden faktörler ülkeler arasında farklılık gösterebilmektedir. Bu

¹ Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, sbulut@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3462-6381

² Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ababacan@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7349-7033

³ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, saban.ertekin@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3438-3196

Gönderim Tarihi/Submitted: 24.12.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested: 01.01.2021

Son Revizyon Tarihi/Last Revision Received: 08.02.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.03.2021

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Bulut, Şahin

Atıf/To Cite: Bulut, Şahin; Babacan, Adem ve Ertekin, Şaban (2021), Ekonomik Büyümenin Belirleyicilerinin Farklı İnsani Gelişmişlik Düzeyindeki Ülkelere Göre Analizi, Sayıştay Dergisi, 32 (120): 89-114

çalışmada ekonomik büyümeye etki eden değişkenler farklı insani gelişme seviyelerine sahip ülkeleri içerecek şekilde analize dahil edilmiştir. Analizde gelişme seviyeleri birbirinden farklı olan her gruptan rassal olarak dört ülke ve toplamda on altı ülke seçilmiştir. Seçilen ülkelerin nüfus, kamu harcamaları, enflasyon, ticaret hacmi ve işsizlik değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri Panel Veri Analizi Yöntemi ile 2005-2017 yıllık verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarında, ülkelerin insani gelişme düzeylerinden bağımsız olarak tüm değişkenlerin ekonomik büyümeyi pozitif şekilde etkilediği sonucu elde edilmiştir.

ABSTRACT

In today's economies, with the concept of development, emphasis is placed on the concept of human development, which expands the preferences of individuals rather than increased national income, and includes the improvement of their welfare and living standards. The human development level in a country is measured with the Human Development Index. Countries are divided into four groups according to the Human Development Index value as countries with low, medium, high and very high human development levels. Sustainable economic growth is one of the primary objectives of all countries at low, medium, high and very high development levels. However, factors affecting economic growth may differ between countries. In this study, the variables affecting economic growth were involved in the analysis, including countries with different human development levels. In the analysis, four countries were selected randomly from each group with different levels of development and sixteen countries were selected in total. The effects of population, inflation, trade volume and unemployment variables on the economic growth of the selected countries were realized using the data of 2005-2017 years with the Panel Data Analysis Method. In the analysis results, it was concluded that all variables affect economic growth positively, regardless of the human development levels of the countries.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme Endeksi, Ekonomik Büyüme, Kamu Harcamaları, İşsizlik, Enflasyon.

Key Words: Human Development Index, Economic Growth, Public Expenditures, Unemployment, Inflation

GİRİŞ

Bir ekonomide belli bir zaman diliminde mal ve hizmet üretimindeki artış miktarı ekonomik büyüme kavramı ile ifade edilmektedir. Aynı zamanda kişi başına reel hasıladaki sürekli artışlar da büyüme olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ekonomik büyüme ve sürdürülebilirliği özellikle gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik hedeflerinin başında gelmektedir. Çünkü artan nüfusun yaşam standartlarının geliştirilmesi ve refahının artırılması ekonomik büyüme ile yakından ilişkilidir. Bir ekonominin uzun dönemde büyümesini belirleyen

en önemli argüman ülkenin sahip olduğu işgücü (emek), sermaye birikimi, doğal kaynaklar ile teknolojik düzeyidir (Dinler, 2014: 619). Söz konusu üretim faktörlerine yapılacak net ilaveler veya üretim faktörlerinin daha etkin kullanımı ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkileyecektir. Yani bir ülkenin sahip olduğu üretim faktörleri ve bu faktörlerin rasyonel kullanımı ile milli gelir düzeyi arasında fonksiyonel bir ilişki bulunmaktadır. Bu sebeple her ülkenin ekonomik büyüme potansiyeli birbirinden farklı olabilmektedir.

Soğuk savaş sonrası dönemde milli gelirle ilgili tartışmaların daha çok büyüme ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak ekonomik büyümenin her ülkede aynı oranda insanların yaşam standartları ve refah düzeylerine katkı sağladığını söylemek oldukça güçtür. Özellikle ekonomik büyümesi daha çok petrol, maden, orman gibi doğal kaynaklara bağlı ülkelerde sürdürülebilir bir büyümenin sağlanamadığı ve aynı zamanda toplumsal refahta bir iyileşme olmadığı görülmektedir. Bu sebeple özellikle 1970'li yıllardan itibaren milli gelirdeki artışın ekonomi dışındaki alanlarda etkisinin yetersizliği göz önünde bulundurularak, parasal göstergelere ilave olarak farklı sosyokültürel özellikleri yansıtan farklı göstergeler kullanılmaya başlanmıştır (Şahin ve Gökdemir, 2016: 3). Bu göstergelerden en önemlisi ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin ötesinde insani gelişmişlik düzeylerinin ülkeler arası karşılaştırılmasına olanak tanıyan İnsani Gelişme Endeksidir.

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ülkeler arasındaki toplumsal refahın karşılaştırılmasında ekonomik ve mali göstergelerin yanında sağlık, eğitim ve yaşam düzeyi gibi farklı parametrelerin kullanıldığı bir ölçüttür. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nin yayınlamış olduğu bir raporda ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılmasında sadece kişi başına düşen milli gelirdeki artışın yeterli olamayacağı bununla birlikte eğitim ve sağlık gibi sosyal faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir (UNDP, 1990). Bu ölçüt ilk olarak 1990 yılında Pakistanlı bir ekonomist olan Mahbub ul Hag tarafından geliştirilmiştir. Ülkelerin insani gelişmişlik sıralamasını gösteren endeks Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından her yıl insani gelişime etki eden bir değişkene odaklanarak rapor halinde yayınlanmaktadır. İnsani gelişmişlik sıralamasının da verildiği yıllık raporlarda ülkeler çok yüksek insani gelişmişlik düzeyinden düşük insani gelişmişlik düzeyine doğru sınıflandırılmaktadır. Sıralamanın ülkelerin yaşam standartlarının iyileştirilmesine dönük bir süreç olması ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre karşılaştırılmasına olanak

sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada ekonomik büyümeye etki eden değişkenlerin, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği analiz edilecektir. Yani her ülkenin sahip olduğu eğitim, sağlık ve gelir düzeyi gibi farklılıkların, ekonomik büyümeye etki eden değişkenler açısından, bir başka ifade ile ekonomik büyümenin belirleyicileri açısından farklılık gösterip göstermediği incelenecektir.

Çalışmada öncelikli olarak insani gelişme kavramı ve temel unsurları açıklanarak, ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki ilişkiye dönük literatür incelemesi yapılacaktır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde ise ekonomik büyümenin belirleyicilerinin ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği ekonometrik olarak analiz edilecektir. Bunun için model Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yapılan insani gelişmişlik sınıflandırması arasında her gruptan rassal olarak seçilen dört ülkenin 2005-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak Panel Veri Analizi yöntemi ile test edilecektir. Analizdeki temel amaç seçilen ülkelerdeki nüfus, enflasyon oranı, işsizlik, kamu harcamaları, ticaret hacmi gibi ekonomik büyüme üzerinde önemli etkiye sahip değişkenlerin, ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediğinin araştırılmasıdır. Ülkelerin ekonomik büyümelerine etki eden değişkenlerin insani gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği konusunda literatürde kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. EKONOMİK BÜYÜME VE İNSANİ GELİŞME KAVRAMI

Müdahaleci devlet anlayışı ile birlikte ekonomik büyüme ve kalkınma, gerek gelişmiş ve gerekse gelişmekte olan ülkelerde maliye politikasının en önemli amaçları arasında yer almaya başlamıştır. Milli gelirin belirli bir zaman dilimi içerisindeki artışı ekonomik büyüme kavramı ile ifade edilmekte olup, ayrıca ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin karşılaştırılmasında önemli bir parametre olarak kullanılmaktadır. Ekonomik büyüme Gayrisafi Milli Hasıla veya Gayrisafi Yurtiçi Hasıladaki artış miktarı ile ölçülmekte ve daha çok milli gelirdeki niceliksel veya kantitatif artışları ifade etmektedir. Bir ülkenin sahip olduğu işgücü, sermaye birikimi, doğal kaynaklar, bilimsel ve teknolojik gelişme milli gelirdeki artışın veya ekonomik büyümenin en önemli belirleyicileri arasında yer almaktadır. Ülkelerin coğrafi konumları, demokratik ve istikrarlı yönetim anlayışları, mülkiyet hakkının

varlığı, hukukun üstünlüğü, eğitim ve kültürel yapı gibi özellikleri ise ekonomik büyümenin iktisadi nitelikte olmayan büyümenin bazı belirleyicileri arasında sayılabilir.

1970'li yıllara kadar ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak bireylerin yaşam standartlarını dikkate almayan salt ekonomik performansla dönük kantitatif verilerin insanların gerçek yaşam düzeylerini açıklamakta yetersiz kaldığı görülmüştür (Meydan ve Sarı, 2018: 391). Bu durum özellikle 1970'lerdeki Petrol Krizi'nin sebep olduğu yüksek enflasyon, işsizlik, yoksulluk ve gelir eşitsizliği gibi sorunların büyümenin ötesinde, kalkınma ve insani gelişmenin ölçümüne yönelik bir takım tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Şanlısoy, 2019: 1580). Ekonomik büyümenin insani gelişme üzerindeki etkilerinin sınırlı olması nedeniyle, tartışmalarda daha çok milli gelir düzeyindeki niceliksel artışlar yerine insan ve insan refahının artırılmasına odaklanılmıştır.

Ekonomik faaliyetlerin temelinde sınırlı kaynaklarla insan ihtiyaçlarının giderilmesi ve refah düzeylerinin artırılması yatmaktadır. Ancak günümüzde bir ülkede sadece kişi başına düşen gelir düzeyindeki artış bireylerin yaşam standartları ve refah düzeylerinin yükseldiği anlamına gelmemektedir. Bu sebeple bir ülkenin gelişmesini ekonomik büyüme gibi niceliksel değerlerde gören anlayış 1980'lerden sonra zayıflayarak yerini insani gelişme anlayışına bırakmıştır (Gürses, 2009: 348). İnsani gelişme, ekonomik büyüme ve kalkınma kavramı konusundaki tartışmalardan ortaya çıkmış bir kavram olup, temelini bireylere daha uzun, sağlıklı, özgür ve mutlu bir yaşam sürmelerine olanak sağlanması oluşturmaktadır.

1990 yılında UNDP tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Raporuyla birlikte insani gelişme kavramı literatürde daha sıklıkla zikredilmeye başlanmış ve böylece ülkelerin gelişmişliklerini ifade eden unsurlar değişikliğe uğramıştır (Zor, 2020: 40). İnsani gelişme kavramı ile gelirin ötesinde insan kaynaklarının gelişimi, insanı insan yapan özgürlük yaklaşımı bireylerin temel ihtiyaçlarının birlikte ölçülerek kalkınma sürecine insan boyutunu katan yeni bir yaklaşımdır (Meydan ve Sarı, 2018: 391). Bu değişikliklerde gelirin insani gelişim için gerekli ancak tek başına yeterli bir ölçüt olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sebeple UNDP tarafından ülkelerin insani gelişme düzeylerinin belirlenmesinde ulaşılabilir ve ölçülebilir veriler olması nedeniyle gelir ile birlikte, eğitim, sağlık, istihdam, cinsiyet farklılıkları, karar alma sürecine katılım, çevre kirliliği, temiz suya erişim

gibi farklı göstergeler kullanılmaya başlanmıştır (Şeker, 2011: 2). Kısaca yapılan değişikliklerle birlikte gelirin yanında insani gelişmeyi ölçmeye dönük eğitim ve sağlık gibi gelir dışı unsurların esas alındığı ve İnsani Gelişme Endeksi diye anılan endeks geliştirilmiştir.

1.1. İnsani Gelişme Endeksi

Ekonomik gelişme ile insani gelişme arasındaki kesin bir ayırım yapan İnsani Gelişme Endeksi, insanların refah kaynaklarını artırmada sadece gelirin değil aynı zamanda sağlık ve eğitim fırsatlarının da o ülke insanları için önemli olduğuna işaret etmektedir (Gülel, vd. 2017: 209). Diğer bir ifade ile İnsani Gelişme Endeksi ülkelerin sosyoekonomik açıdan gelişmişlik seviyelerinin ölçülerek, kalkınma ve refah düzeyleri hakkında bilgi veren önemli bir ölçme ve ülkeler arası karşılaştırma aracıdır (Tıraş, 2019: 17). Ülkelerin insani gelişme düzeylerinin ölçülmesi ve sınıflandırılması ilk olarak UNDP İnsani Gelişme Raporunda yer almış ve 1990 yılından itibaren her yıl düzenli olarak yayınlanmıştır. İnsani Gelişme Raporlarının asıl amacı ise ulusal ve uluslararası kalkınma politikalarının merkezinde insanın yer alması gerektiğini vurgulamak ve bu bağlamda büyümeden ziyade insanların yaşam kalitesinin önemine dikkat çekmektir (Gürses, 2009: 341). İlgili raporlarda ülkelerin gelişmişlik sıralaması sadece milli gelirlerindeki artışlar ile değil aynı zamanda insan odaklı ve bilimsel verilere dayalı olarak sağlık, eğitim ve yaşam standardı gibi insani kriterler referans alınmıştır. Buna göre bir ülkenin insani gelişme açısından başarısı insanların uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişimi ve insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürebilmeleri ile ölçülmektedir. Söz konusu kriterler göz önünde bulundurularak UNDP tarafından hazırlanan endekste ülkeler insani gelişmişlik seviyelerine göre çok yüksek gelişme, yüksek gelişme, orta ve düşük gelişme gösteren ülkeler şeklinde dört gruba ayrılmaktadır.

Ülkelerin insani gelişmişlik düzeyleri görece olarak ölçülmektedir. Her bir gösterge için en yüksek performans olarak 1, en düşük performans olarak 0 değeri verilmekte ve ülkelerin endeks değerleri bu sınırlar içerisinde yer almaktadır (Mihçı ve Mihçı, 2003: 32). 2019 yılı verilerine göre düzenlenen İnsani Gelişim Raporunda Norveç 0,957 endeks değeri ile çok yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasında ve ilk sırada yer almıştır. Nijer ise 0,394 endeks değeri ile 189 ülke arasında son sırada ve düşük insani gelişme gösteren ülkeler arasında yer almıştır. Aynı sıralamada Türkiye ise 0,820 endeks değeri ile 54. sırada yer almıştır (UNDP, 2020). 1990-2020 dönemine ait yayınlanan insani gelişme raporlarında Türkiye'nin insani gelişme düzeyinin genel olarak artış eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir.

Kısaca günümüzde her milli gelir düzeyi yüksek olan ülke gelişmiş ülke olarak kabul edilmemektedir. Özellikle milli gelir düzeyi yüksek olan birçok ülkede eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi insani gelişmeye dönük sorunların çözülmediğinin görülmesi üzerine ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki ilişkinin daha iyi kurulmasının zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Şeker, 2011: 1-2). Ekonomik büyüme insani gelişme için önemli ön koşullardan birisidir. Ancak insani gelişme daha kapsamlı olarak bireylerin milli gelirden almış olduğu paydaki artışın bireylerin yaşam standardını ne kadar iyileştirdiğini ve geliştirdiğini ifade eden bir yaklaşımdır. Bu etki ise günümüzde insani gelişme endeksi ile ölçülmektedir. Bu endeks insani gelişmenin gelir, sağlık ve eğitim gibi üç temel alandaki uzun dönemli gelişmesini değerlendirmeye yarayan bir ölçüm yöntemi olarak ifade edilebilir. Her ülkenin endeks değerleri UNDP tarafından dünyada insani gelişimi etkileyen bir tema ile her yıl düzenli olarak yayınlanmaktadır. 2020 yılı İnsani Gelişim Raporu ise insan ve çevre arasındaki ilişkiyi dengeleme ve insan yaşamını kalıcı olarak iyileştirmeyi hedeflemektedir (UNDP, 2020).

1.2. İnsani Gelişme Endeksinin Unsurları

İnsani Gelişme Endeksi ilk olarak hesaplandığında doğumda beklenen yaşam süresi-sağlık göstergesi, okuryazar oranı-eğitim göstergesi ve kişi başına gayrisafi hasıla ise gelir göstergesi olmak üzere üç temel unsur eşit ağırlığa sahip olarak değerlendirilmeye alınmış ve bu unsurların ortalamaları alınarak endeks değeri hesaplanmıştır (Ataseven ve Bakış, 2017: 8). Yani endeks ile birlikte bir ülkenin ekonomik zenginliğinin, ülkedeki bireylerin yaşam standartları üzerindeki etkileri sayısal olarak ifade edilmektedir (Zor, 2020: 42). Buna göre ilk olarak 1990 yılında Mahbub ul Haq tarafından geliştirilen ve insani gelişme için üç temel unsuru işaret eden endeksin hesaplanması üç aşamadan oluşmaktadır.

Ülkelerin endeks değerleri hesaplanırken öncelikle ülkenin insanların üç temel unsorda uğradığı yoksunluk ölçütü için minimum ve maksimum değerler belirlenmiştir. Daha sonra ortalama bir yoksunluk göstergesi tanımlanmış ve ülkelerin göstergeleri minimum ile maksimum arasında tanımlanan sıfırdan bire kadar olan aralık içerisine yerleştirilmiş ve son aşamada bir rakamından yoksunluk ölçütü çıkarılarak ülkeler için endeks değeri elde edilmiştir (Dikme ve Büyükerkan, 2020: 1172). Yıllar içerisinde insani gelişme endeksinin hesaplanmasında çeşitli değişiklikler yapılmış olup en güncel değişiklik ise 2010 yılında yapılan eğitim ve gelir endeksinde yapılan değişikliklerdir. 2010 yılındaki değişikliklerle yetişkin okullaşma ve okuryazarlık göstergelerinin kullanıldığı eğitim endeksinde 25 yaş

üstü bireylerin almış oldukları toplam eğitim süresinin ortalaması ile okula başlama yaşındaki çocukların beklenen okullaşma yılı eğitim göstergesi olarak endekse dahil edilmiştir (Şeker, 2011: 7). Okullaşma oranları ve okuryazar oranlarının insani gelişmişlik sıralamasında üst sıralarda yer alan ülkelerde ölçütler arası ayırım yapılmasını güçleştirmesinden dolayı böyle bir değişiklik yapılmıştır (Dikme ve Büyükerkan, 2020: 1172). Gelir göstergesi olarak ise kişi başına gayrisafi yurt içi hasıla yerine satınalma gücü paritesine dönüştürülmüş kişi başı gayrisafi milli hasıla göstergesi temel gösterge olarak belirlenmiştir. 2010 yılına kadar göstergelerin alt bileşenlerinin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanan insani gelişme endeksi, yine 2010 yılında yapılan değişikliklerle göstergelerin geometrik ortalaması ile hesaplanmaya başlanmıştır (Şanlısoy, 2019: 1582).

Ülkelerin insani gelişmişlik sıralamasındaki yerini kendi endeks değeri ile birlikte diğer ülkelerin endeks değerleri belirlemektedir. Sonuç olarak UNDP tarafından yayınlanan 2020 yılı İnsani Gelişim Raporunda İGE'nin, uzun ve sağlıklı yaşam (sağlık), bilgiye erişim (eğitim) ve iyi bir yaşam standardı (gelir) olmak üzere üç temel unsuru olduğu görülmektedir. Uzun ve sağlıklı yaşam ölçütü doğuştan beklenen yaşam süresi ile, bilgiye erişim ise beklenen eğitim süresi ve ortalama eğitim süresi ile ölçülmektedir. Ayrıca kişi başına gayrisafi milli gelir ise insan onuruna yaraşır bir hayat sürebilecek geliri işaret etmektedir (UNDP, 2020).

İnsani gelişme endeksi dünyada her yıl insani gelişime etki eden bir tema üzerine odaklanarak raporlanmaktadır. Örneğin İnsani Gelişim ve Antroposen başlıklı 2020 İnsani Gelişim Raporu insan ve çevre arasındaki ilişkinin yeniden gözden geçirilmesini konu edinmiştir. Yaşam kalitesi veya insani gelişimin sadece eğitim ve sağlık göstergelerine indirgenmesi endekse yöneltilen eleştirilerin başında gelmektedir. Eğitim ve sağlık göstergelerinin dışında, eşitlik, siyasi özgürlük, insan hakları, sürdürülebilirlik ve mutluluk gibi yaşam standardına dair kavramlar endekse dahil edilmemiştir (Meydan ve Sarı, 2018: 394).

1.3. Ülkelerin Gelişmişlik Sıralaması ve Türkiye'nin Yeri

UNDP tarafından her yıl düzenli olarak İnsani Gelişim Raporları yayınlanmakta olup, bu raporlarda ülkelerin insani gelişme endeksi ve endeks değerlerine göre ülkelerin gelişmişlik sıralamasına yer verilmektedir. Ülkelerin gelişmişlik sıralamasındaki yeri kendi endeks değeri ile birlikte diğer ülkelerin endeks değerlerine göre değişmektedir. İnsani gelişiminin zayıf olması yoksulluğun parasal olmayan boyutuna vurgu yapan yoksunluğu işaret etmektedir (Şeker,

2011: 1). İnsani Gelişme Endeksi ülkelerin diğer ülkelerle karşılaştırıldığında sahip oldukları insani yaşam kalitesini, sağlık ve eğitimde fırsat eşitliği ve gelir eşitsizliği gibi konulardaki yerini göstermesi ve buna uygun analizler yapılarak uzun dönemli politika geliştirmesine olanak sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi baz alınarak UNDP tarafından yapılan sınıflandırmada ülkeler Tablo 1’de görüleceği üzere dört gruba ayrılmaktadır. Toplam 189 ülkenin yer aldığı sınıflandırmada İGE değeri 0,549’dan düşük olan ülkeler Düşük İnsani Gelişme ve 0,550 ile 0,699 endeks değerine sahip ülkeler Orta İnsani Gelişme seviyesindeki ülkeler olarak kabul edilmiştir. İGE değeri 0,700 ile 0,799 arasında olan ülkeler Yüksek İnsani Gelişme ve 0,800 ile 1 arasında endeks değerine sahip ülkeler ise Çok Yüksek İnsani Gelişme seviyesindeki ülkeler olarak sınıflandırılmıştır. Tablo 1’de her ülke grubuna ait örnek ülkeler görülmektedir.

Tablo 1: Bazı Ülkelerin 2019 Yılı İnsani Gelişmişlik Düzeyleri

	İGE Değeri	Ülke Örnekleri
Düşük İnsani Gelişme	<0,549	Nijer, Çad, Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti, Sudan, Nijerya, Tanzanya, Uganda.
Orta İnsani Gelişme	0,550-0,699	Fas, Irak, Pakistan, Kırgızistan, Hindistan, Kenya, Vietnam, Gana.
Yüksek İnsani Gelişme	0,700-0,799	İran, Sırbistan, Brezilya, Küba, Çin, Güney Afrika, Tayland.
Çok Yüksek İnsani Gelişme	0,800≥1	Norveç, İrlanda, İsviçre, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya.

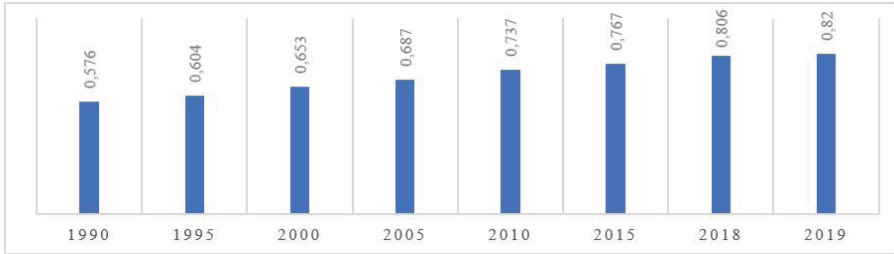
Kaynak: UNDP (2020).

UNDP 2020 yılı raporuna göre Çok Yüksek İnsani Gelişme grubunda Norveç 0,957 İnsani Gelişme Endeks değeri ile sıralamada en önde yer almakta ve bunu İrlanda (0,955), İsviçre (0,955), Hong Kong (0,949) izlemektedir. 189 ülkenin yer aldığı insani gelişmişlik sıralamasının sonunda ise 0,394 endeks değeri ile Nijer, 0,397 endeks değeri ile Orta Afrika Cumhuriyeti ve 0,398 endeks değeri ile Çad Düşük İnsani Gelişme grubunda yer almaktadır. Ülkelerin endeksteki sıralamalarını ülkelerin kendi performansları ve diğer ülkelerin performansı ile hesaplama tekniği ve veri setinde yapılan değişiklikler ve güncellemeler belirlemektedir (Akçiçek, 2015: 4). 2020 yılı İnsani Gelişme Raporunda insani gelişme gruplarının ortalama endeks değerleri ise Çok Yüksek İnsani Gelişme grubundaki ülkelerde 0,898 hesaplanırken, Yüksek İnsani Gelişme grubundakilerde 0,753, Orta

İnsani Gelişme grubundakilerde 0,631 ve Düşük İnsani Gelişme grubundaki ülkelerde endeks değeri ortalaması 0,513 olarak hesaplanmıştır. Dünyada 0,737 ve Avrupa'da 0,791 olan İnsani Gelişme Endeksinin ortalaması, En Az Gelişmiş Ülkelerde 0,538, Gelişmekte Olan Ada Devletlerinde 0,728 ve OECD Ülkelerinde 0,900 olarak hesaplanmıştır (UNDP, 2020).

İnsani Gelişme Raporunun yayınlandığı 1990 yılından beri Türkiye İnsani Gelişme Endeksinde yer almış ve endeks değeri sürekli bir artış seyri izlemiştir. Şekil 1'de görüldüğü gibi 1990 yılındaki endeks değeri 0,576 ile orta gelişme düzeyindeki ülkeler arasında olan Türkiye, başarılı bir insani gelişim seyri izleyerek 2000 yılında 0,653, 2010 yılında 0,737 ve 2019 yılında 0,820 endeks değeri ile çok yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasında yer almıştır. Türkiye'nin 1990-2019 yılları arasında doğumda beklenen yaşam süresi 64,3 yıldan 77,7 yıla, beklenen öğrenim süresi 8,9 yıldan 16,6 yıla, ortalama öğrenim süresi 4,5 yıldan 8,1 yıla, kişi başına GSMH 12.514 Dolardan 27.701 Dolara yükselmiştir (UNDP, 2020). Türkiye 2000 yılında 174 ülkenin İnsani Gelişme Endeksinde göre yapılan sıralamada 85. sırada yer alırken, 2009 yılında 182 ülkenin yer aldığı sıralamada 79 ve 189 ülkenin sıralandığı 2020 yılı İnsani Gelişme Raporunda Türkiye 0,820 İnsani Gelişme Endeks değeri ile 54. sırada yer almıştır. Türkiye'nin endeks puanı sürekli yükselmesine rağmen, ülkeler arasındaki sıralamalarda inişli çıkışlı seyir izlediği görülmüştür. Bunun en önemli nedeni ise İnsani Gelişme Endeksi hesaplanan ülke sayısındaki değişiklikler ve diğer ülkelerin performansları ile birlikte, Türkiye ekonomisinde yaşanan ekonomik krizlerin etkili olduğu söylenebilir (Tıraş, 2019: 20).

Şekil 1: Türkiye'de İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi

Kaynak: UNDP İnsani Gelişme Raporlarından yararlanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

2. İNSANİ GELİŞME İLE EKONOMİK BÜYÜMEYE DÖNÜK LİTERATÜR İNCELEMESİ

Literatürde insani gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizine dönük ulusal ve uluslararası ölçekte çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmında doğrudan insani gelişmişlik düzeyi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilirken bazı çalışmalarda yaşam beklentisi endeksi, eğitim endeksi ve gelir endeksi gibi alt endeksler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Ekonomik büyümenin belirleyicilerinin ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği konusunda çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Yapılan analiz sonuçlarında genel olarak insanların hayat standartları, eğitim düzeyleri ve safi gelirlerindeki artış ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu yönündedir.

Glewwe ve Jacoby (1995) tarafından eğitimin mümkün olan en erken yaşta başlaması gerektiği öngörüsüne rağmen Gana gibi düşük gelirli ülkelerde çocukların neden okullara geç kaydolduğu araştırılmıştır. Çocukların geç kayıt yaptırmasının sebebinin erken yaştaki beslenme yetersizliği olduğu ve bu durumun yaşamları boyunca refah ve insani gelişme üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. Ranis vd. (2000) ise geliştirmekte olan ülkelerin 1970-1992 dönemine ait verilerini kullanarak yaptıkları analizlerinde ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında çift yönlü ve güçlü bir ilişki olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre insanların iyi beslenmesi ile sağlık ve eğitim seviyelerindeki artış ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Çünkü bireylerin sağlık ve eğitim düzeyleri ile birlikte beceri ve yönetim kapasitelerinin, teknolojik gelişimleri ile ülkenin hukuki ve finansal yapısının gelişeceği ifade edilmiştir. Ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki ilişkiye farklı bir bakış açısı getiren Ranis (2004)'e göre ise bireyin özgürlüklerinin ve yeteneklerinin iyileştirildiği ölçüde insani gelişme büyümeyi pozitif etkileyecektir. Bireyin özgürlüklerinin ve yeteneklerinin geliştirilmesi ile birlikte insani gelişme ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı iki yönlü bir etkileşim olacağı belirtilmiştir. Benzer şekilde Kar ve Ağır (2006) tarafından 1924-1996 dönemine ait eğitim ve sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki paylarının beşeri sermaye değişkeni olarak kullandıkları nedensellik testlerinde eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru, ekonomik büyümeden ise sağlık harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Costantini ve Monni (2008) ise 179 ülke için insani gelişme, ekonomik büyüme ve çevre arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1970-2003 dönemine ait GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar, enflasyon, özel sektör yatırımları, doğuştan yaşam beklentisi, ortaöğretim okullaşma oranı, kişi başına CO2 emisyon oranı gibi değişkenlerin kullanıldığı incelemenin sonucunda sürdürülebilir ekonomik büyüme için çevre ve insani gelişme faktörlerinin göz önünde bulundurulmasının önemi vurgulanmıştır. Hongyi ve Huang (2009) tarafından 1978-2005 dönemine ait Çin Ekonomisi için yapılan Panel Veri Analizinde ise eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. 1980-2005 dönemine ait eğitim, sağlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Bozkurt (2010) tarafından test edilmiştir. Test sonuçlarında uzun dönemde eğitim ve sağlığın büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu, ancak sağlığın büyüme üzerinde daha baskın bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çalışkan vd. (2013) ise 1923-2011 dönemi Türkiye ekonomisine ait eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik analizinde pozitif yönlü bir ilişki tespit etmiştir. Buna göre liseli öğrenci sayısındaki %1'lik artış GSYİH' da yaklaşık %0,2, yükseköğretim öğrenci sayısındaki %1'lik artış ise GSYİH' da %3 artışa sebep olmaktadır.

Ayrıca Kesikoğlu ve Öztürk (2013) 1998-2008 dönemi 20 OECD ülkesine ait beşeri sermayenin bir göstergesi kabul edilen eğitim ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dönük analizlerinde çift yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Koç (2013) da beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 27 AB ülkesinin 2012 yılı verilerini kullanarak incelemiş ve beşeri sermayedeki gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucunu elde etmiştir. Erdem ve Çelik (2019) ise 33 Afrika ülkesi için, 1995-2014 dönemi insani gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler; uzun dönem ARDL sonuçlarında insani gelişme ile gelir arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı, eğitim ve sağlık değişkenleri arasında ise pozitif ve anlamlı ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Uçan ve Koçak (2018) çok yüksek insani gelişime sahip ülkeler içinde yer alan Almanya, ABD, Norveç ve İtalya'nın 1990-2015 dönemine ait analizde insani gelişmişlik ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Zhang (2019) ise 29 Asya ülkesi için bilgi ve iletişim teknolojileri, insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmiştir. 1990 ile 2016 dönemine ait analizde cep telefonu kullanımının insani gelişmeyi,

insani gelişmenin ise ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilediği belirtilmiştir. Öztürk ve Suluk (2020) tarafından Norveç'in insani gelişme performansı için yapılan Granger Nedensellik Testinde, 1990-2017 döneminde insani gelişmeden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

İnsani gelişme endeksi insanların daha uzun, sağlıklı ve mutlu yaşamalarını hedefleyen bir süreçtir. Literatürde endekse eleştirel açıdan yaklaşan çalışmalar da bulunmaktadır. McGillivray (1991) UNDP'nin insani gelişme endeksinin bileşimi ve amacını sorguladığı çalışmasında, endeksin bileşenleri açısından yetersiz olduğu ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerini karşılaştırmalarına geleneksel göstergelerden daha fazla fayda sağlamayacağı sadece ideolojik amaçlara hizmet edebileceği belirtilmiştir. Klugman vd. (2010) ise sade ve basit olması nedeniyle popüler olarak kabul edilmesine rağmen, İnsani Gelişme Endeksi için kullanılan değişkenlere önemli eleştirilerde bulunmaktadır. İnsani gelişme göstergesi olarak eşitlik, siyasi özgürlükler, insan hakları, sürdürülebilirlik ve mutluluk gibi ölçütlerin hariç tutulması, öte yandan sağlık ve eğitim gibi seçilen göstergelerin ise insani gelişmeyi tam olarak yansıtamayacağı noktasında eleştirmiştir. Kovacevic (2010)'de eğitim ve sağlık alanındaki politika değişikliklerinin okuryazarlık ve yaşam beklentisi üzerindeki etkisini gösteren İnsani Gelişme Endeksinin mevcuttan ziyade sadece geçmişini yansıtacağı için eleştirilmiştir.

Chen ve Feng (2000: 1, 7, 11), Çin'deki ekonomik büyümenin iller arası varyasyonlarının kaynaklarını araştırmışlardır. Çalışmada, Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH, ekonomik büyüme değişkeni olup bağımlı değişken olarak modele dahil edilmiştir), kişi başına düşen GSYİH, eğitim, doğum oranı, girişimcilik, enflasyon, ile ait sanayi çıktısı, ile ait yatırım ve ticaret değişkenleri kullanılarak üç model oluşturulmuştur. 1978'den 1989'a kadar 29 il, belediye ve özerk bölgelere ilişkin verilerin istatistiksel analiz bulguları, ülkeler arası ampirik analizlere dayanan ekonomik büyüme ile ilgili ampirik çalışmaların literatüründeki bulguları doğrulamış ve Çin'e özgü bazı özellikleri ortaya çıkarmıştır. Özel ve yarı-özel işletmelerin, yükseköğrenimin ve uluslararası ticaretin Çin'de ekonomik büyümeyi artırdığı ve ayrıca yüksek doğurganlık, yüksek enflasyon ve devlete ait işletmelerin varlığının iller arasında büyüme oranlarını düşürdüğü de görülmüştür. Elde ettikleri bulgular, her üç modelde de, kişi başı GSYH (-), eğitim (+), doğum oranı (-), enflasyon (-), ticaret (+), girişimcilik (-) olup, sanayinin dahil olduğu modellerde sanayi (+) ve anlamlı etkilerinin olduğu, yatırımın dahil olduğu modelde ise yatırımların modelde anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.

Barro (1997) çalışmasında, Modeliyle ekonomik büyümeye dair çerçeveyi açıklamaya çalışmıştır. Modelde: g kişi başı hasılanın artışı (ekonomik büyüme), y kişi başına üretimin mevcut seviyesi ve y^* kişi başına üretimin sabit durum seviyesidir. Stabil durum seviyesinde, etkin emek başına çıktı sabit kalmasına rağmen, dışsal emek-artırıcı teknolojik yenilikler nedeniyle işçi başına çıktı düzeyi hala artmaktadır. İlk olarak böyle bir ekonomide çıktı, tüketim ve yatırım aynı oranda büyüyebilecektir. Daha sonra ise stabil durum çıktı seviyesi ekonomik, sosyal, kültürel, demografik ve politik yapılar tarafından belirlenir. Bunun yanında tasarruflara ve tüketim alışkanlıklarına da bağlıdır. Diğer değişkenler sabitken, tüketim eğilimi olan ve tasarruftan hoşlanmayan bir toplum için, çok fazla tasarruf eden ve yatırım yapan bir ülkeye göre o ülkenin istikrarlı çıktı seviyesi daha düşüktür. Ekonomik ve demografik faktörlere ek olarak, stabil durum seviyesindeki çıktı, vergi oranları, piyasalardaki bozulmaların boyutu ve ticari kararlar, hukukun üstünlüğünün korunması ve mülkiyet hakları dahil olmak üzere siyasi ve siyasi özgürlük derecesi sosyal kurumlar tarafından da belirlenir (Barro, 1997: 16)

Ülkeler arası yapılan çok sayıda teorik ve ampirik çalışmanın sonucunda ekonomik büyümenin beşeri sermaye, doğum oranı, ticaret hacmi, kamu harcamaları, hukukun üstünlüğü, siyasi istikrar, gelir dağılımı, enflasyon ve ticaret şartları tarafından belirlendiği sonucuna ulaşılmıştır (Barro, 1991, 1997; Barro & Lee, 1993; Chen ve Feng, 1996; Feng, 1997; Persson ve Tabellini, 1992; Chen ve Feng, 2000).

3. EKONOMİK BÜYÜME VE İNSANI GELİŞMİŞLİK İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Çalışmanın ekonometrik analizi için uygulanacak yöntem ve testlerin seçimine veri setini oluşturan değişkenlere ait seriler yön vermektedir. Yani veri setindeki serilere uygulanacak testlerin belirlenmesi için bir takım ön testler gerekmektedir. Veri setinin zaman serisi seti, yatay kesit veri seti veya panel veri seti olup olmamasıyla başlayan süreç, birim kök testlerinden hangilerinin uygulanacağı ve hangi eşbütünlüşme testlerinin yapılacağına karar verilmesi, uzun-kısa dönem ilişkilerin tespit edilmesi ve nedensellik analizi uygulaması gibi bir dizi işlemler yürütülmektedir. Çalışmanın veri seti panel veri seti olması nedeniyle öncelikle birinci nesil veya ikinci nesil testlerden hangilerinin kullanılacağına

karar vermek için yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış, bununla birlikte homojen-heterojen durum tespitiyle bu durumları dikkate alan testler seçilmiştir. Birim kök testleri sonucu veri setini oluşturan değişkenlerden nüfus ve enflasyon serisinin I(0) değerlerinin I(1) olmasından dolayı bu durumu dikkate alan Panel ARDL testi ile eşbütünleşme ilişkisi ve bunun yanı sıra uzun-kısa dönem ilişkisi de araştırılmıştır.

Bu aşamada öncelikle, yatay kesit bağımlılığı testi (Pesaran, 2004 CDLM1), heterojenite testi (Pesaran-Yamagata, 2008), birim kök testi (Im-Pesaran-Smith, 1997, 2003, IPS ve Maddala-Wu, 1999, MW), eşbütünleşme testi ve uzun dönem ilişkinin hesaplanmasına ilişkin testler (Pesaran ve Shin, 1995, 1997, 1999 Panel Sınır Testi-autoregressive distributed lag (ARDL), Havuzlanmış Ortalama Grup- Pooled Mean Grup (PMG) yapılmış ve elde edilen bulgular tablolar şeklinde verilmiştir.

3.1. Veri Seti

Çalışmada kullanılacak ülkeler ve değişkenler çalışmanın en doğru ve sağlıklı şekilde olabilmesi için, en fazla veri ve ülke gruplarıyla yapılabilmesine imkan sağlayabilecek şekilde seçilmiştir. Çalışmada Birleşmiş Milletlerin İnsani Gelişmişlik Endeksi 2019 raporu dikkate alınarak bu doğrultuda her seviyeden raslantısal olarak seçilen dörder tane ülke olmak üzere toplamda onaltı ülke belirlenmiştir. Buna göre seçilmiş olan ülkeler ve sınıfları şu şekildedir. Düşük insani gelişmiş ülkeler: Nijer, Nijerya, Tanzanya ve Uganda, orta insani gelişmiş ülkeler: Hindistan, Irak, Kenya ve Vietnam, yüksek insani gelişmiş ülkeler: Brezilya, Çin, Güney Afrika ve Tayland, çok yüksek insani gelişmiş ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Norveç ve Türkiye'dir. Çalışmanın verileri 2005-2017 dönemine ait yıllık Ekonomik Büyüme (EB), Nüfus (NFS), Kamu Harcamaları (KH), Ticaret Hacmi (TIC), İşsizlik (İSZ) ve Enflasyon (ENF) değişkenleri kullanılmıştır. Analizde kullanılan değişkenler literatür doğrultusunda ve veri setine ulaşılabilir değişkenlerden oluşturulmuştur. Çalışmada kurulan model dahilinde kullanılan veri setine ait makroekonomik değişkenler ve açıklamaları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Veri Seti ve Açıklamaları

Değişkenler	Açıklaması	Kaynak	Gözlem sayısı	Ortalama	Ortanca	En Küçük Değer	En Büyük Değer	Standart Hata
EB	Ekonomik Büyüme (Sabit 2010 US\$)	Dünya Bankası	208	32.957	33.213	33.350	26.219	0.861
KH	Ulusal Kamu Harcamaları (% GSYH'ye oranı)	Dünya Bankası	208	100.915	101.591	119.826	63.095	9.436
TİC	Ticaret (% GSYH'ye oranı)	Dünya Bankası	208	60.754	50.728	200.384	20.722	35.976
NFS	Nüfus, Toplam	Dünya Bankası	208	18.219	17.959	21.049	15.346	1.406
ENF	Enflasyon, Tüketici Fiyatları (% Yıllık)	Dünya Bankası	208	5.967	5.249	53.230	-10.067	6.038
İSZ	İşsizlik, Toplam (% Toplam işgücüne oranı) (ILO hesaplamasına göre)	Dünya Bankası	208	6.191	4.478	29.253	0.317	5.948

Çalışmada birim kök testlerinden önce homojenite ve yatay kesit bağımlılığı testlerinin yapılması gerekmektedir. Bu çerçevede veri setine homojenite ve yatay kesit testlerine ait bulgular Tablo 3'de verilmiştir. Pesaran CD yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları için Trendsiz sonuçlar rapor edilmiştir. Buna göre hem modelin tamamı hem de değişkenler tek tek analiz edildiğinde veri setine ait değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı olmadığı görülmektedir.

Tablo 3: Pesaran-Yamagata Homojenite Testi ve Pesaran CD Testi

Gruplar	Test	İstatistik (t)	Olasılık Değeri (p)
Tüm Ülkeler	Δ	3,635	0,000
	Δ adj.	4,809	0,000
Model CD Test	Pesaran CD	-0,967	0,167
EB	Pesaran CD	0,341	0,367
KH	Pesaran CD	0,073	0,471
TİC	Pesaran CD	1,130	0,129
NFS	Pesaran CD	1,513	0,065
ENF	Pesaran CD	-0,457	0,324
İSZ	Pesaran CD	-0,833	0,202

Pesaran-Yamagata Homojenite testi sonuçlarına göre modelin veri setindeki tüm ülkelerin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bir başka deyişle veri setini oluşturan değişkenlerden yatay kesitler (her ülke için farklı alfa katsayısının) olduğu, her ülkeye özgü ve ülkeden ülkeye değişebilen bir katsayının olduğu görülmektedir.

3.2. Birim Kök Testleri

Çalışmanın bu aşamasında serilerin durağanlıkları heterojeniteyi dikkate alan testlerden olan Im-Pesaran-Shin (1997, 2003) ve Maddala-Wu (1997, 1999) testleri yardımıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Im-Pesaran-Shin ve Maddala-Wu Birimkök Testleri

	Im-Pesaran-Shin		Maddala-Wu	
	Düzyey	1. Fark	Düzyey	Fark
EB	-0,929 (0,176)	-5,368 (0,000)	45,386 (0,0588)	97,248 (0,000)
KH	-0,126 (0,449)	-3,761 (0,000)	31,556 (0,488)	64,841 (0,000)
TİC	-1,016 (0,154)	-6,129 (0,000)	39,193 (0,178)	94,315 (0,000)
NFS	-6,496 (0,000)*	-8,853 (0,000)	103,403 (0,000)*	113,873 (0,000)
ENF	-5,533 (0,000)*	-12,000 (0,000)	77,621 (0,000)*	125,607 (0,000)
İSZ	0,384 (0,649)	-1,584 (0,046)	42,648 (0,0989)	50,762 (0,0188)

Birim kök testi sonuçlarına göre nüfus (*) ve enflasyon (*) serileri düzeyde durağan diğer seriler ise fark durağandır. Buna göre değişkenlerin bir kısmının I(1) bir kısmının ise I(0) olması nedeniyle eşbütünleşme analizi için Panel ARDL testi uygun görülmüştür.

3.3. Eşbütünleşme Testi

Çalışmada derlenen veri setindeki değişkenlerin yardımıyla kurulan model aşağıdaki şekildedir:

$$EB = \alpha_i + \beta_1 KH + \beta_2 TİC + \beta_3 NFS + \beta_4 ENF + u_{it},$$

Çalışmanın bu bölümünde serilerin durağanlıklarının belirlenmesinin ardından serilerin eşbütünleşik olup olmadıkları araştırılmış ve Hausman testi MG testine karşı PMG testini önermiştir. Elde edilen bulgular Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Uzun Dönem Panel ARDL Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Değişkenler	PMG		Hausman Testi (h)	
	Katsayı	t-istatistiği	h-test istatistiği	Olasılık değeri (p)
KH	0,149	2,731	2,46	0,12
TİC	0,254	4,420	0,27	0,60
NFS	0,021	4,531	1,20	0,27
ENF	0,023	4,543	0,08	0,78
İSZ	0,019	6,053	8,76	0,00

Eşbütünlüşme testi sonucuna göre, modelde kullanılan değişkenlerin tamamının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Bu sonuçlar istatistiksel olarak da anlamlıdır. Elde edilen bulgulara göre ekonomik büyümeyi, bağımsız değişkenlerden kamu harcamalarının 0,149 birim, ticaret hacminin 0,254 birim, nüfusun 0,021 birim, enflasyonun 0,023 birim ve işsizliğin 0,019 birim etkilediği tespit edilmiştir. Ancak işsizlik ve enflasyon değişkenlerinin tahmin öncesinden farklı olarak ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilediği görülmüştür. Modelde rastlantısal olarak seçilen ülkeler için işsizlik ve enflasyon oranlarının büyümeyi pozitif yönde etkileme nedenlerinin, ülkeler özelinde spesifik olarak incelenmesi önerilmektedir. Ülkelerin uzun dönem eşbütünlüşme testi katsayı sonuçlarının yer aldığı Tablo 6'da Türkiye ekonomisi için yapılan analiz sonuçlarına göre veri setine dahil edilen bütün değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Yani kamu harcamaları, ticaret hacmi, enflasyon, işsizlik ve nüfus değişkenleri Türkiye'nin ekonomik büyümesini uzun dönemde etkilemektedir. Her ülke için uzun dönem eşbütünlüşme testi sonucunda elde edilen katsayılara ilişkin tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Ülkelerin Uzun Dönem Eşbütünleşme Testi Katsayı Sonuçları

Gelişme düzeyi	Grup	KH	TİC	ENF	İSZ	NFS
		(Kamu Harc)	(Ticaret)	(Enflasyon)	(İşsizlik)	(Nüfus)
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Norveç	0,071	0,978	-0,037	*0,032	0,013
		0,376	1,224	-0,578	3,200	0,342
	İtalya	*10597,000	-0,018	*-0,046	*-0,051	*-0,081
		-7,553	-0,091	-2,556	-3,923	-2,314
	ABD	0,045	-0,079	*0,067	0,032	0,007
		0,060	-0,203	2,481	0,889	0,212
	Türkiye*	*3541,000	*0,670	*0,062	*0,008	*-0,083
		31616,071	41,875	20,667	4,000	-20,750
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	0,471	0,197	-0,002	0,005	*0,103
		0,000	0,608	-0,030	0,227	2,784
	Çin	*-0,866	*-2670,000	*0,500	*-0,050	-0,014
		-3,954	-3141,176	4,808	-2,941	-1,000
	Tayland	*0,524	*1109,000	-0,011	*-0,036	*0,027
		2,278	13862,500	-1,375	-4,000	2,700
	Güney Afrika	0,102	*1516,000	*-0,093	-0,034	*0,049
		0,000	2187,590	-1,938	-0,642	1,750
Orta İnsani Gelişme	Irak	*0,172	0,026	*0,030	*0,043	*0,019
		2,820	0,190	5,000	7,167	3,167
	Vietnam	0,525	*2345,000	-0,008	0,003	*-0,216
		0,000	4194,991	-0,296	0,038	-3,323
	Hindistan	0,031	*0,259	-0,003	*0,039	*0,051
		0,360	3,985	-0,600	9,750	3,400
	Kenya	-0,214	0,425	*0,106	0,017	-0,023
		-0,338	1,375	3,029	0,548	-0,535
Düşük İnsani Gelişme	Nijerya	*0,770	-0,399	*0,069	*0,016	-0,007
		5,274	-1,472	6,273	2,286	-0,778
	Uganda	0,635	*1070,000	-0,107	*-0,056	0,070
		1,189	1552,975	-1,059	-1,647	0,680
	Tanzanya	*2671,000	*0,183	0,007	*-0,024	*0,029
		4558,020	3,894	1,000	-6,000	5,800
	Nijer	0,328	*0,614	-0,008	-0,019	*0,066
		0,904	3,489	-0,889	-0,950	6,600

Not: * İstatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6'da görüldüğü üzere çok yüksek insani gelişme endeksine sahip olan ABD'de enflasyonun, Norveç'te işsizlik, İtalya'da kamu harcamaları ile pozitif, aynı şekilde enflasyon, işsizlik ve nüfus artışı ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Aynı grupta yer alan Türkiye'de ise kamu harcamaları, ticaret hacmi, işsizlik ile pozitif, nüfus artışı ile negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek insani gelişme düzeyine sahip ülkeler arasında yer alan Brezilya'da nüfus, Çin'de ticaret hacmi ve enflasyon, Tayland'da kamu harcamaları, ticaret hacmi ve nüfusun Güney Afrika'da ise ticaret hacmi ve nüfusun ekonomik büyüme ile aralarında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Ayrıca Çin'de kamu harcamaları ve işsizlik, Tayland'da işsizlik ve Güney Afrika'da enflasyon ile büyüme arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Orta insani gelişme düzeyine sahip Irak'ta kamu harcamaları, enflasyon, işsizlik ve nüfus, Hindistan'da ticaret hacmi, işsizlik ve nüfus, Vietnam'da ticaret hacmi, Kenya'da ise enflasyon düzeyi ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki olduğu Tablo 6'da görülmektedir. Yine aynı grupta yer alan ülkelerden Hindistan'da nüfusun ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği ve aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Son olarak düşük insani gelişme grubunda yer alan Tanzanya'da kamu harcamaları, ticaret hacmi ve nüfus, Nijerya'da kamu harcamaları ve enflasyon, Nijer'de ticaret hacmi ve nüfus, Uganda'da ise ticaret hacminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ve aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Tanzanya, Nijerya ve Uganda'da işsizliğin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği ve aralarında anlamlı bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.

Çalışmadaki veri seti ile oluşturulan model değişkenler yönünden değerlendirildiğinde ise kamu harcamaları değişkeninin Çin hariç diğer ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucu elde edilmiştir. Aynı şekilde ticaret hacminin yine Çin hariç diğer ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif, enflasyon değişkeninin İtalya ve Güney Afrika hariç diğer ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilediği belirlenmiştir. İşsizlik değişkeni ise Norveç, Türkiye, Irak, Hindistan ve Nijerya'da ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülürken, diğer ülkelerde ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Son olarak değişkenlerden nüfus artışının İtalya, Türkiye ve Vietnam'da ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilerken, modele dahil edilen diğer ülkelerde pozitif etki yarattığı bulgusu elde edilmiştir. Buradan ticaret hacmi

ve özellikle kamu harcamalarının gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu sonuç Keynesyen teoriyi destekler niteliktedir. Yani kamu harcamaları büyüme ve kalkınma için bir araç olarak kullanılabilir. Model Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise değişkenlerden kamu harcamaları, ticaret hacmi, işsizlik ve enflasyon ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilerken nüfus artışını negatif yönlü etkilediği ve değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Sonuç olarak ülkelerin İnsani Gelişme Endeksine göre yapılan sıralamadaki yerleri ile ekonomik büyümenin belirleyicileri arasında bir ilişki olmadığı bulgusu elde edilmiştir. Yani kamu harcamaları yüksek insani gelişme grubunda yer alan ülkelerin ekonomik büyümelerine pozitif katkı sağlarken, düşük insani gelişme grubundaki ülkeler için de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Analiz sonuçlarında ticaret hacmi, işsizlik ve diğer değişkenler içinde benzer sonuçlar elde edilmiştir.

SONUÇ

Bir ülkenin sahip olduğu işgücü, sermaye birikimi, doğal kaynaklar ve teknolojik gelişme ekonomik büyümenin en önemli belirleyicileri arasında yer almaktadır. Ayrıca coğrafi konum, yönetim anlayışı, hukukun üstünlüğü, mülkiyet hakkı gibi iktisadi nitelikte olmayan birçok faktör de ekonomik büyüme üzerinde önemli etkiye sahip diğer değişkenlerdir. Uzun yıllar ülkelerin refah veya gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılmasında ekonomik büyüme veya kişi başına düşen milli gelir önemli bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Bu sebeple milli gelirdeki artışa dönük politikalar geliştirilmiştir. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki artan gelir eşitsizliği, ekonomik büyümenin insani gelişme üzerindeki etkilerinin sınırlı olması tartışmaların milli gelir düzeyindeki niceliksel artışlar yerine insan ve insan refahına odaklanılmasına sebep olmuştur. Çünkü gelir eşitsizliğinin yaygın olduğu bir ekonomide milli gelir düzeyindeki artış, aynı oranda insanların yaşam standardı ve refah düzeylerinde bir artış sağlamayacaktır. Bu sebeple 1990'lerden itibaren gelişmişlik göstergesi olarak ekonomik büyüme ve milli gelirdeki artış anlayışı terk edilerek, gelişmenin odağına insan refahının ve fırsatlarının yer aldığı alternatif anlayışlar geliştirilmiştir. Bunlardan birisi de insani gelişme düzeyinin belirlenmesinde gelir ile birlikte sağlık ve eğitimin yer aldığı insani gelişme endeksidir. Kısaca bir ülkedeki insani gelişme düzeyini ölçmeyi amaçlayan endeksin odağında insani gelişimin yer aldığı söylenebilir.

Bu çalışmada nüfus, kamu harcamaları, ticaret hacmi, işsizlik ve enflasyon değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerinde meydana getirdiği etkinin, ülkelerin insani gelişme düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği ekonometrik olarak analiz edilmiştir. Bunun için önce çok yüksek, yüksek, orta ve düşük insani gelişme gibi farklı gelişme düzeyine sahip ülkeler arasında rassal olarak on altı ülke seçilmiştir. Daha sonra her gruptan dörder tane rassal olarak seçilen on altı ülkenin ekonomik büyüme, nüfus, kamu harcamaları, ticaret hacmi, işsizlik ve enflasyon serilerine ait birim kök testleri yapılmış ve nüfus ve enflasyon serilerinin düzeyde, diğer serilerin ise farkta durağan oldukları tespit edilmiş ve bu sebeple eşbütünleşme analizi için Panel ARDL testi kullanılmıştır. İstatistiksel olarak anlamlı olan analiz sonuçlarından 2005-2017 döneminde ekonomik büyümeyi, değişkenlerden kamu harcamalarının 0,149 birim, ticaret hacminin 0,254 birim, nüfusun 0,021 birim, enflasyonun 0,023 birim ve işsizliğin 0,019 birim düzeyinde etkilediği tespit edilmiştir. Buna göre kamu harcamaları, ticaret hacmi, nüfus, enflasyon ve işsizliğin ekonomik büyümenin belirlenmesindeki önemleri ortaya konulmuştur. Çalışmada sırasıyla ticaret hacminin 0,254 birim ve kamu harcamalarının 0,149 birim olmak üzere modele dahil edilen ülkelerde ekonomik büyümenin en temel belirleyicileri olduğu tespit edilmiştir. Modele dahil edilen ülkelerde ekonomik büyüme üzerindeki en önemli etkiye sahip değişkenlerin literatürdeki çalışmaları doğrular nitelikte ülkelerin ticaret hacmi ile kamu harcamaları olduğu gözlemlenmiştir. Aynı düzeyde olmasalar da ticaret hacmi ve kamu harcamaları ile birlikte diğer değişkenlerin insani gelişmişlik düzeyi yüksek veya düşük tüm ülkelerde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak modele dahil edilen ülkelerdeki kamu harcamaları, ticaret hacmi, nüfus, enflasyon gibi değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu etkinin ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerine göre farklılık arz etmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yani 2005-2017 döneminde gerek çok yüksek gelişme gösteren ülkelerde ve gerekse yüksek, orta ve düşük gelişme gösteren ülkelerde modele dahil edilen değişkenlerin genel olarak ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği, ancak ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerinin ekonomik büyüme üzerinde belirleyici bir faktör olmadığı sonucu elde edilmiştir. Bu sebeple özellikle ticaret hacmi ile kamu harcamalarının farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde ekonomik büyüme ve kalkınmanın bir aracı olarak kullanılabilirliği söylenebilir. Literatürde farklı insani gelişme düzeyine sahip ülkelerdeki ekonomik büyümenin belirleyicilerine dönük bütüncül bir analize rastlanılmamasının çalışmaya özgünlük katacağı ve bu anlamda literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçiçek, A. (2015), 2014 İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye'nin İnsani Gelişme Performansı, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Mans Medya Yayıncılık, Ankara.
- Ataseven, A. ve Bakış, Ç. (2017), İnsani Gelişme Endeksi Kamuoyu (İGE-K), İnsani Gelişme Vakfı Araştırma Raporu 2016.
- Barro, R. J. (1991), Economic Growth in a Cross-section of Countries, Quarterly Journal of Economics, 106: 408-443.
- Barro, R. J. ve Lee, J. W. (1993), International Comparisons of Educational Attainment, Journal of Monetary Economics, 32: 363-394.
- Barro, R. J. (1997), Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bozkurt, H. (2010), Eğitim, Sağlık ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler: Türkiye İçin Bir Analiz, Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 5(1), 7-27.
- Chen, B. ve Feng, Y. (1996), Some Political Determinants of Economic Growth, European Journal of Political Economy, 12: 609-627.
- Chen, B. ve Feng, Y. (2000), Determinants of Economic Growth in China: Private Enterprise, Education, and Openness, China Economic Review, 11: 1-15.
- Costantini, V. ve Monni, S. (2008), Environment, Human Development and Economic Growth, Ecological Economics, 64(4): 867-880.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2013), Türkiye'de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım), Yönetim Bilimleri Dergisi, 11(21), 29-48.
- Dikme, H. ve Büyükerkan, E. (2020), İnsani Gelişme Endeksine Genel Bir Bakış ve Türkiye Değerlendirmesi, Journal of International Social Research, 13(73).
- Dinler, Z. (2014), İktisada Giriş, 20. Basım, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Erdem, E., Çelik, B. (2019), İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bazı Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama, Journal of Social Sciences Institute/Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(17).
- Feng, Y. (1997), Democracy, Political Stability and Economic Growth, British Journal of Political Science 27, 391-418.
- Glewwe, P., Jacoby, H. G. (1995), An Economic Analysis of Delayed Primary School Enrollment in A Low Income Country: The Role of Early Childhood Nutrition, The review of Economics and Statistics, 156-169.

- Gülel, F. E., Çağlar, A., Kangallı Uyar, S. G., Karadeniz, O. ve Yeşilyurt, M. E. (2017). Türkiye’de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27(2): 208-216.
- Gürses, D. (2009), İnsani Gelişme ve Türkiye, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(21), 339-350.
- Hausman, JA. (1978), Specification Tests in Econometrics, *Econometrica*, 46, 1251-71.
- Hongyi, L. I. ve Huang, L. (2009), Health, Education, And Economic Growth in China: Empirical Findings and Implications, *China Economic Review*, 20(3), 374-387.
- Im, K.; Pesaran, H. ve Shin, Y. (1997), Testing for Unit Roots in Heterogenous Panels, Mimeo, Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- IM, Kyung So; Pesaran, H. ve Shin, Y. (2003), Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels, *Journal of Econometrics*, 115(1), 53- 74
- İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV) (2020), İnsani Gelişme Nedir? <https://ingev.org/hakimizda/insani-gelisme-nedir/> (ET: 10.11.2020).
- Kar, M. ve Ağır, H. (2006), Türkiye’de Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi 1926-1994, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11).
- Kesikoğlu, F. ve Öztürk, Z. (2013), Relationship Between Human Capital and Economic Growth: Panel Causality Analysis For Selected OECD Countries, *Journal of Economic and Social Studies*, 3(1), 153-162.
- Klugman, J., Rodríguez, F. Choi, H. J. (2010), The HDI 2010: New Controversies, Old Critiques, *The Journal of Economic Inequality*, 9(2), 249-288.
- Kovacevic, M. (2010), Review of HDI Critiques And Potential Improvements, *Human Development Research Paper*, 33, 1-44.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1997), A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test, Ohio State University, Working Paper.
- Maddala, Gangadharrao S. ve Shaowen WU (1999), A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol.61, No.S1, 631-652.
- McGillivray, M. (1991), The Human Development Index: Yet Another Redundant Composite Development Indicator?, *World Development*, 19(10), 1461-1468.

- Meydan, M. C. ve Sarı, V. İ., (2018), İnsani Gelişme Endeksi ve Alt Endekslerinin Türkiye'deki İller İçin Ölçülmesi ve Analizi, *İdealkent*, 9(24), 387-429.
- Mihçı, H. ve Mihçı, S. (2003), Türkiye'nin Yakın Dönemdeki İnsani Gelişme Eğilimleri, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 21-47.
- Öztürk, S. ve Suluk, S. (2020), The Granger Causality Relationship Between Human Development and Economic Growth: The Case of Norway, *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 9(6), 143-153.
- Persson, T. ve Tabellini, G. (1992), Growth, Distribution, and Politics, *European Economic Review*, 36(2-3): 593-602.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008), Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics* 142, 50-93.
- Pesaran, H. (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *University of Cambridge Working Paper*, 0435.
- Pesaran, M. H.; Shin, Y. ve Smith, R. P. (1999), Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels, *Journal of the American Statistical Association*, Vol.94, No.446, 621-634.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. P. (1999), Bounds Testing Approaches to the Analysis of Long Run Relationships, Unpublished manuscript, University of Cambridge (<http://www.econ.cam.ac.uk/faculty/pesarani>).
- Pesaran, M. H.; Shin, Y. ve Smith, R. P. (1997), Pooled Estimation of Long-Run Relationships in Dynamic Heterogenous Panels, *DAE Working Papers Amalgamated Series 9721*, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H. ve Smith, R. P. (1995), Estimating Long-Run Relationships From Dynamic Heterogeneous Panels, *Journal of Econometrics*, 68,79-113.
- Ranis, G. (2004), Human Development and Economic Growth, *Yale University Economic Growth Center Discussion Paper*, (887).
- Ranis, G.; Stewart, F. ve Ramirez, A. (2000), Economic Growth and Human Development, *World Development*, 28(2), 197-219.
- Şahin, G. ve Gökdemir, L. (2016), İnsani Gelişme Endeksi Bileşenlerinin Türkiye Ölçeğinde ARDL Sınır Testi ile Sınanması, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 1-24.
- Şanlısoy, S. (2019), İnsani Gelişmişlik Endeksine Türk Cumhuriyetleri Örneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım, *Journal of International Social Research*, 12(62). 1579-1591.

- Şeker, S. D. (2011), Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi, Kalkınma Bakanlığı Yayınları, No: 2828, Ankara.
- Tıraş, H. H. (2019), Türkiye İçin İnsani Gelişmişlik Göstergeleri, Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 14(1), 15-31.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2018), İnsani Gelişme Endeksi ile Büyüme İlişkisi: Pedroni Eşbütünlük Örneği, Journal of Politics Economy and Management, 1(2), 55-61.
- UNDP (1990), Human Development Report 1990, <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210576512/read> (ET: 21.10.2020).
- UNDP (2020), Human Development Report 2020, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (ET: 15.12.2020).
- Zhang, J. (2019), The Dynamic Linkage Between Information and Communication Technology, Human Development Index, and Economic Growth: Evidence From Asian Economies. Environmental Science and Pollution Research, 26(26), 26982-26990.
- Zor, A. (2020), İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (7), 38-52. [file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/UNDP-TR-HDR-2020%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/UNDP-TR-HDR-2020%20(1).pdf).